

Mesel Kaynağı Olarak Câhiliye Dönemi Hutbeleri

The Pre-Islamic Khutbahs as a Source of Arab Proverbs

Mehmet DEMİRBİLEK¹, Faruk ÇİFTÇİ²

¹ Arş. Gör., Kahramanmaraş İstiklal Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Kahramanmaraş, Türkiye.

Research Asist., Kahramanmaraş İstiklal University, Faculty of Islamic Sciences, Kahramanmaraş, Türkiye.

² Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Kahramanmaraş, Türkiye.

Prof. Dr., Kahramanmaraş Sütçü İmam University, Faculty of Theology, Kahramanmaraş, Türkiye.

E-posta adresi:
dmrblkmhmt07@gmail.com

ORCID: 0000-0003-1067-8563

E-posta adresi:
fciftci@ksu.edu.tr

ORCID: 0000-0002-5994-2954

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi/Research Article

Atıf / Citation: Demirbilek, Mehmet – Çiftçi, Faruk. "Mesel Kaynağı Olarak Câhiliye Dönemi Hutbeleri". *Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 26 (Aralık 2025), 153-169. <https://doi.org/10.34085/buifd.1756264>

ÖZ

Geliş Tarihi
01.08.2025

Kabul Tarihi
30.10.2025

Yayın Tarihi
25.12.2025

Anahtar Kelimeler:

Bu çalışma, Arap edebiyatının sözlü kültür unsurlarından biri olan mesellerin kaynaklarını ele almakta ve özellikle Câhiliye dönemi hutbelerinin mesellerin ortaya çıkmasındaki katkısını incelemektedir. Arap meselleri, tarihsel olarak halk arasında dolaşan veciz sözlerin zamanla kalıplaşmasıyla oluşmuştur. Literatürde mesellerin kaynakları; olaylar, kıssalar, teşbihler, hikmetli sözler, şiirler, kutsal metinler ve istilâhî ifadeler gibi çeşitli kategorilerde değerlendirilmiştir. Ne var ki bu sınıflandırmada, Câhiliye dönemi hutbeleri müstakil ve sistematik bir kaynak olarak ele alınmamıştır. Bu eksiklikten hareketle hazırlanan çalışmada, öncelikle Câhiliye dönemine ait hutbeleri içeren eserler detaylı biçimde incelenmiş, ardından bu eserlerde bulunan Câhiliye döneminde yaşamış hatiplerin hutbelerinde yer alan ve zamanla mesel hüviyeti kazanan ifadeler tespit edilmiştir. Yapılan inceleme neticesinde, söz konusu hutbelerde yer alan ve zamanla meselleşen 15 farklı ifade tespit edilmiştir. Metin tahlili yöntemiyle yürütülen bu araştırma, Arap mesel literatüründe kaynak olarak bugüne kadar yeterince dikkate alınmayan Câhiliye dönemi hutbelerinin, aslında son derece zengin ve işlevsel bir kaynak olduğunu ortaya çıkarmaktadır. Sonuç olarak bu hutbeler, birer hitabet örneği olmanın ötesinde dönemin toplumsal değerlerini yansıtan ve Arap sözlü kültüründe mesel hâline gelen ifadelerin şekillenmesine zemin hazırlayan önemli metinlerdir. Bu yönüyle çalışma, mesel kaynaklarına dair literatüre yeni bir katkı sunmayı hedeflemektedir.

Arap Dili ve Belagati, Mesel, Mesel Kaynakları, Hutbe.

ABSTRACT

Date of Submission
01.08.2025

Date of Acceptance
30.10.2025

Date of Publication
25.12.2025

Keywords:

This study examines the sources of proverbs (amthāl), a key element of Arabic oral culture, and specifically investigates the contribution of Pre-Islamic (Jahiliyyah) sermons to the emergence of proverbs. Historically, Arabic proverbs were formed through the crystallization of pithy sayings that circulated among the people over time. In the literature, sources of proverbs have been classified into various categories such as events, stories, similes, wise sayings, poems, sacred texts, and terminological expressions. However, within this classification, Pre-Islamic sermons have not been addressed as an independent and systematic source. To address this gap, this study first details the works containing sermons from the Jahiliyyah period, and then identifies expressions found in the sermons of orators living in that era which evolved into proverbs over time. The analysis revealed 15 distinct expressions within these sermons that eventually gained proverbial status. Conducted using the textual analysis method, this research reveals that Pre-Islamic sermons, which have not been sufficiently considered as a source in Arabic proverb literature to date, are in fact a highly rich and functional source. Consequently, these sermons are more than just examples of oratory; they are important texts that reflect the social values of the period and laid the groundwork for the formation of expressions that became proverbs in Arab oral culture. In this respect, this study aims to offer a new contribution to the literature on the sources of proverbs.

Arabic Language and Rhetoric, Proverb, Sources of Proverbs, Sermon.

GİRİŞ

Mesel, geçmiş toplumların yüzyıllar süren deneyim, gözlem ve hikmetlerine dayanan, çoğunlukla bir durumu benzer başka bir durumla açıklamak için kullanılan, lafzı veciz, anlamı isabetli, teşbihî güçlü hem halk hem de ileri gelenler arasında yaygınlık kazanmış, öğüt ve hüküm içeren anonim nitelikteki özlü sözlerdir. Bu sözler, belagat ve fesahatin seçkin örnekleri olup zamanla kalıplaşarak nesilden nesile aktarılmış ve yeni durumları eski tecrübeler ışığında yorumlama aracı hâline gelmiştir.¹ Toplumsal tecrübenin, ahlaki değerlerin ve hikmetin kuşaktan kuşağa aktarılmasında etkili olan meseller, farklı kaynaklardan beslenerek şekillenmiştir. Literatürde meselin kaynakları üzerine yapılan sınıflandırmalar, bu anlatım türünün ne denli zengin ve çeşitli temellere dayandığını ortaya koymaktadır. Bu alanda çalışma yapanlardan biri olan Abdülmecid Katamış, meselleri aslı hikmet olan veciz sözler, Hz. Peygamber'den rivayet edilen özlü ifadeler, şiirlerden alınan beyitler ve teşbih kalıbı taşıyan sözler olmak üzere dört kategoride ele alır. Katamış'a göre bir sözün mesel sayılabilmesi için mutlaka bir olaya bağlı olarak söylenmiş olması gerekmez; önemli olan, halk arasında benimsenerek kalıplaşması ve kuşaktan kuşağa aktarılmasıdır.² Benzer şekilde Muhammed Tevfik de mesellerin farklı kaynaklardan beslenebileceğini vurgulayarak olaydan doğan meseller, teşbih temelli meseller, hikâye ya da efsaneye dayananlar, hikmetli sözlerden türeyenler, şiir kaynaklı meseller ve Kur'ân ile hadislerden doğan meseller olmak üzere altı ana kategori belirlemiştir. Ayrıca bu kaynaklar arasında kesin sınırların olmadığını, bazı mesellerin birden fazla kaynağın özelliklerini taşıyabileceğini belirtmektedir.³ Emîl Bedî' Ya'kub ise meselleri olay temelli meseller, anlatı şeklinde gelişen meseller, Kur'ân'dan ve hadislerden alınan veciz sözler, teşbih yoluyla oluşan ifadeler, kinaye ve istilâhî yapılarla şekillenen sözler ile şiir kaynaklı meseller olmak üzere yedi temel grupta ele almaktadır.⁴

Dikkat çeken husus, Câhiliye dönemi hutbelerinin bu sınıflandırmalarda açıkça bir mesel kaynağı olarak yer almamasıdır. Literatürde yapılan taramalarda, söz konusu hutbelerin mesel üretiminde bir kaynak olarak ele alındığına dair sistematik bir çalışmaya rastlanmamıştır. Bu durum, mesel araştırmaları bağlamında göz ardı edilmiş önemli bir boşluğa işaret etmektedir. Temel tezi, Câhiliye dönemi hutbelerinin mesel kaynağı olarak değerlendirilmesi gerektiği yönünde olan bu çalışma, literatürdeki bu eksikliği gidermeyi hedeflemektedir. Câhiliye hutbeleri; dönemin hitabet anlayışını, toplumsal yapısını ve değer dünyasını yansıtan güçlü sözlü metinlerdir. Bu hutbelerde yer alan veciz, ahlaki, teşbihli ve öğretici ifadeler, mesel tanımıyla büyük ölçüde örtüşmektedir.

Araştırma kapsamında Câhiliye dönemine ait hutbeler sistematik şekilde incelenmiş; bu inceleme sürecinde başta Mufaddal ed-Dabbî (öl. 178/794) *Emsâlü'l-'Arab*, Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm (öl. 224/838) *Kitâbü'l-Emsâl*, Câhiz (öl. 255/869) *el-Beyân ve't-Tebyîn*, Mufaddal b. Seleme (öl. 290/903'ten sonra) *el-Fâhir fi'l-Emsâl*, İbn 'Abdirabbih (öl. 328/940) *el-'İkdü'l-Ferîd*, Ebû Hilâl el-Askerî (öl. 400/1009'dan sonra) *Cemheretü'l-Emsâl*, Meydânî (öl. 518/1124) *Mecma'u'l-Emsâl*, Zemaşerî (öl. 538/1144) *el-Müstaksâ fi Emsâli'l-'Arab*, Nüveyrî (öl. 733/1333) *Nihâyetü'l-Ereb fi Fünûni'l-Edeb*, Kalkaşendî (öl. 821/1418) *Subhu'l-A'shâ fi Sinâ'ati'l-İnşâ'* ve Ahmed Zekî Safvet *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire* adlı temel kaynak eserler esas alınmıştır. Öncelikle bu metinlerde yer alan mesel niteliğindeki ifadeler tespit edilmiştir. Ardından bu ifadeler,

¹ Ebû Ubeyd el-Kâsım İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, thk. Abdülmecid Katamış (Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1980), 34; Ahmed b. Muhammed Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004), 1/5; İshak b. İbrâhim el-Fârâbî, *Divânü'l-edeb*, thk. Muhammed Muhtâr Ömer (Müessesetü Dâri's-Şa'b li's-Sahâfe ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2003), 1/74; Râgıp el-İsfahânî, *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*, thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî (Şam: Dâru'l-Kalem, 1992), 759; Ebû'l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemaşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli'l-'Arab* (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 1/2; Muhammed A'lâ b. Ali b. Muhammed Hâmid et-Tehânevî, *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*, thk. Ali Duhrec (Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996), 2/1449; Abdülmecid Katamış, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye* (Şam: Dâru'l-Fikr, 1988), 11; İsmail Durmuş, "Mesel", *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2004), 29/293.

² Katamış, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*, 15.

³ Muhammed Tevfik Ebû Ali, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye ve'l-Asrû'l-Câhilî* (Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988), 44-45.

⁴ Emîl Bedî' Ya'kub, *Meosû'atu'l-emsâli'l-'Arabiyye* (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1995), 1/42-43-44-45-46.

literatürde belirtilen mesel kaynaklarıyla karşılaştırılmış ve analiz edilerek değerlendirilmiştir. Özellikle hutbe metinlerinde tespit edilen mesel niteliğindeki her bir ifadenin, adı geçen temel kaynaklarda bu hatiplerden veya ilgili hutbelerden önce yer alıp almadığı hususu kontrol edilmiştir. Çalışma hem metin tahlili hem de karşılaştırmalı analiz yöntemlerini kullanarak Câhiliye hutbelerinin mesel üretimindeki yerini ortaya koymayı amaçlamaktadır. Sonuç olarak bu makale Arap edebiyatında mesel kaynakları üzerine yapılan tartışmalara özgün bir katkı sunmayı hedeflemekte ve Câhiliye dönemi hutbelerinin mesel üretiminde göz ardı edilmemesi gereken müstakil bir kaynak olduğunu ileri sürmektedir.

1. Mesel Kaynakları

Mesellerin kaynaklarına ilişkin yapılan tasnifler göz önünde bulundurulduğunda bu sözlü mirasın çok yönlü ve zengin içerikli kaynaklardan beslendiği açıkça görülmektedir. Mesellerin ortaya çıkış sebepleri, farklı ilim adamları tarafından çeşitli şekillerde sınıflandırılmıştır. Bu farklı yaklaşımlar dikkate alındığında mesel kaynakları şu şekilde özetlenebilir:

1.1. Olaydan Doğan Meseller

Olaydan doğan meseller, belirli bir zaman ve mekânda yaşanmış gerçek bir olay, karşılaşma, çatışma ya da diyalog neticesinde ortaya çıkan sözlerdir. Bu sözler, olayın yaşandığı esnada ya doğrudan söylenmiş ya da hemen sonrasında ifade edilmiştir. Söylendiği bağlamda dikkat çekici bir anlam taşıyan bu söz, zamanla dilden dile aktarılmış ve bağlamından soyutlanarak kalıplaşmış bir ifade hâline gelmiştir.⁵ Kökenini mesel kelimesinden alan Türkçedeki masal kelimesi, olaydan doğan meseller ile yakından ilişkilidir. Zira masal; genellikle halkın yarattığı, hayale dayanan, sözlü gelenekte yaşayan, çoğunlukla insanlar, hayvanlar ile cadı, cin, dev, peri vb. varlıkların başından geçen olağanüstü olayları anlatan edebî tür şeklinde tanımlanmaktadır.⁶ Bu tanım, masal kelimesinin fonetik bir değişime (mesel-masal) uğramasının yanında anlamsal bir dönüşüm geçirdiğini de gösterir. Şöyle ki mesel, yaşanmış veya gözlenmiş gerçek bir olaydan doğan hikmetli bir özlü sözü temsil ederken masal ise meselin merkezindeki olay anlatımı çekirdeğini alıp onu olağanüstü ve hayal ürünü unsurlarla farklı bir edebî türe dönüştürmüştür. Başka bir deyişle, mesel bir durumu özetleyen kalıplaşmış söz iken masal aynı özlü sözün arkasındaki veya çevresindeki olayı genişleten kalıplaşmış anlatı hâline gelmiştir.

Olaydan doğan mesellere örnek olarak gösterilebilecek *وَإِذَا شَأْنٌ طَبَقَ* "Tencere yuvarlandı kapağını buldu." meselinin hikâyesi şu şekildedir: Arapların zeki ve akıllı kişilerinden biri olan Şenn adında bir adam vardı. Bir gün kendi kendine, "Vallahi, yola çıkacağım ve bana benzeyen bir kadın bulursam onunla evleneceğim," dedi. Sonra yola koyuldu. Yolda bir adamla karşılaştı. Ona, "Nereye gidiyorsun?" diye sordu. Adam da onun gittiği yöne yakın bir yerin adını verdi. Böylece birlikte yola devam ettiler. Yolda giderken Şenn adama dedi ki: "Sen mi beni taşırsın, yoksa ben mi seni taşıyayım?" Adam şaşırarak cevap verdi: "Ey cahil adam! Ben binekliyorum, sen de bineklisin. Ne ben seni taşıyabilirim ne de sen beni!" Şenn bu cevaba karşılık vermedi, sustu. Yollarına devam ettiler. Bir köyün yakınına geldiklerinde hasat edilmiş bir tarlanın yanından geçtiler. Şenn yine sordu: "Bu ekin sence yenmiş midir, yoksa yenmemiş midir?" Adam öfkeyle cevap verdi: "Ey cahil adam! Görmüyor musun, ekin biçilmiş! Nasıl sorarsın 'yenmiş mi, yenmemiş mi' diye?" Şenn yine sustu. Köye vardıklarında bir cenaze gördüler. Şenn sordu: "Bu tabutun içindeki kişi sence sağ mıdır yoksa ölü mü?" Adam artık iyice sinirlenerek şöyle cevap verdi: "Ben senden daha cahilini görmedim! Cenaze apaçık ortada, hâlâ diyorsun ki 'ölü mü, diri mi!'" Bu sözlerden sonra Şenn onunla konuşmayı kesti ve ayrılmak istedi. Fakat adam ısrar etti, onu evine davet etti. Şenn de onunla gitti. Adamın Tabaka adında akıllı bir kızı vardı. Eve döndüğünde başından geçenleri kıza anlattı. "Bugün öyle cahil bir adama rastladım ki... Yolda bana öyle saçma sorular sordu ki akıl almaz." dedi ve Şenn'in söylediklerini bir bir aktardı. Kızı ona şöyle dedi:

⁵ Ya'kub, *Mevsû'atu'l-emsâli'l-'Arabiyye*, 1/42; Ebû Ali, *el-Emsâli'l-'Arabiyye ve'l-Asrû'l-Câhili*, 44.

⁶ *Güncel Türkçe Sözlük*, "Masal" (Erişim 16 Kasım 2025).

“Babacığım, bu adam cahil değil. Sözleri derin anlam taşıyor. ‘Sen mi beni taşırsın, ben mi seni?’ derken aslında ‘Yolda sen mi konuşacaksın, ben mi konuşayım ki yol kolay geçsin?’ demek istemiş. ‘Bu ekin yenmiş mi?’ sorusuyla ‘Bu ürün satılmış mı, yani halk tarafından alınmış mı yoksa hâlâ elde mi?’ demek istemiş. Cenaze sorusundaki kastı da ‘Bu kişi ardında bir iz, bir evlat, bir soy bırakmış mı yoksa adı unutulacak biri mi?’ diye sormaktır.” Adam, kızının bu yorumlarını çok beğendi. Hemen Şenn’in yanına gitti ve şöyle dedi: “Senin bana sorduğun soruların anlamlarını açıklamamı ister misin?” Şenn, “Evet, söyle” dedi. Adam da kızının söylediklerini ona aktardı. Şenn şaşırıldı ve dedi ki: “Bu sözler sana ait değil. Bunları kim söyledi?” Adam cevapladı: “Kızım Tabaka.” Şenn o an kararını verdi: “Onunla evlenmek istiyorum.” dedi. Adam da kızını ona verdi. Evlenip birlikte Şenn’in memleketine gittiler.⁷

Bu olay halk arasında duyulunca uyumlu ve birbirine denk gelen iki kişi için “Şenn Tabaka’ya uyum sağladı / Tencere yuvarlandı kapağını buldu” anlamında bu söz söylenir olmuştur. Böylece ilgili sözün, bir olaydan doğup zamanla mesel hâline geldiği söylenebilir.

1.2. Kıssadan, Rivayetden ya da Efsaneden Doğan Meseller

Bu tür meseller, doğrudan bir olaya ya da kişisel gözleme değil, toplumun kültürel hafızasında yer etmiş kıssa, efsane, menkıbe veya halk rivayetlerine dayanır. Zamanla sözlü kültür aracılığıyla nesilden nesile aktarılan bu anlatılar, içeriklerinde taşıdıkları ders, ibret veya olağanüstü olaylarla dikkat çeker. Halk arasında sıkça anlatılan bu hikâyelerin içinden seçilen özlü ifadeler, zamanla mesel hâline gelir.⁸

Söz gelimi Câhiliye dönemindeki Dâhis ve Gabrâ Savaşı’nın anlatısı yalnızca tarihsel bir çatışmanın değil, aynı zamanda Arap dil ve kültürünün derinlikli bir şekilde yansıdığı edebî bir metin niteliğindedir. Bu anlatı içerisinde bazı ifadeler, yaşanan olayların etkisiyle Arap halk kültüründe mesel hâline gelmiş ve sonraki nesillerce kullanılagelmiştir. Yarış esnasında Kays’ın⁹ بعد اطلاع إيناس “İnâs’ın görünmesinden sonra” sözü, bir şeyin sonucunun henüz netleşmediğini anlatmak için kullanılır olmuştur. Aynı şekilde Hamel’in¹⁰ يعدون الجُدُد “Yolu geçtiler” ifadesi, düz yolun ardından gelen zorluğa işaret ederek “esas mücadele şimdi başlıyor” anlamında bir mesel olmuştur. Bu anlatıda meselleşmiş bir diğer söz ise جزئى المُدَكِّيَاتِ غَلَابَ “Isınmış atların koşusu galiptir” olup hazırlıklı ve idmanlı olanın başarıya ulaşacağına dair mecazî bir anlatım sunar.¹¹ Bu sözlerin meselleşmesi hem sözlü kültürün belleğini hem de bu savaşın Arap toplumsal hafızasındaki kalıcılığını gösterir.

1.3. Teşbihten Doğan Meseller

Bir şahıs, davranış, hayvan, nesne veya durumun; başka bir varlık veya olayla benzetilmesi sonucu ortaya çıkan özlü ifadelerdir. Ef‘alü min formunda olan meseller bu kapsamda değerlendirilmektedir.¹²

Örneğin, أَجُودٌ مِنْ حَاتِمٍ “Hâtim’den daha cömert” meseli cömertliğiyle meşhur Hâtim et-Tâî’ye (öl. 578) yapılan benzetmeden doğmuştur ve aşırı cömert insanlar için kullanılmaktadır. Eşi Mâviye’nin anlattığına göre halkı

⁷ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 2/359.

⁸ Ya‘kub, *Mevsû‘atu’l-emsâli’l-‘Arabiyye*, 1/42; Ebû Ali, *el-Emsâlü’l-‘Arabiyye ve’l-‘Asrî’l-Câhilî*, 44.

⁹ Kays b. Zühayr el-Absî (öl. 10/631) Abs kabilesinin lideri, usta bir süvari ve şairdir. Görüşlerinin sağlamlığı nedeniyle قَيْسُ الرَّأْيِ (Doğru ve isabetli görüş sahibi Kays) lakabıyla anılırdı ve kurnazlığıyla meşhurdur. Kendisi, atı Dâhis ve Zübân kabilesi lideri Huzeyfe b. Bedr arasında gerçekleşen at yarışı sonucu patlak veren ve tarihte uzunluğu ile ün salmış olan meşhur Dâhis ve Gabrâ Savaşları’nın kilit ismidir. Ömrünün sonlarında dünyadan el çekip Umman’a göç ederek orada vefat etmiştir. Daha fazla bilgi için bkz: ‘Âdil Câsim el-Beyyâkî, *Şi‘ru Kays b. Zühayr* (Necef: Matba‘atü’l-Âdâb fi’n-Necefî’l-Eşref, 1972), 2-8.

¹⁰ Hamel b. Bedr, Dahis ve Gabrâ Savaşları sırasında Abs kabilesinin baş düşmanlarından olan Zübân kabilesinin önde gelen savaşçısıdır. Hamel, Kays b. Zühayr’in kardeşi Mâlik b. Zühayr’i öldürerek iki kabile arasındaki kan davasını şiddetlendiren kilit bir eyleme imza atmıştır. Bu cinayet, Kays’ın intikam arzusunun ana nedeni olmuş; neticede Kays, Hamel ve kardeşi Huzeyfe b. Bedr’i ele geçirmiş ve onları öldürerek kardeşinin intikamını almıştır. Ebû Ali el-Merzûkî, *Şerhu Dîvânî’l-Hamâse*, thk. Garîd eş-Şeyh (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 2003), 149.

¹¹ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 2/111.

¹² Ya‘kub, *Mevsû‘atu’l-emsâli’l-‘Arabiyye*, 1/42; Ebû Ali, *el-Emsâlü’l-‘Arabiyye ve’l-‘Asrî’l-Câhilî*, 44; Katamüş, *el-Emsâlü’l-‘Arabiyye*, 15.

kıtlıkla sarsan bir yılın bir gecesinde, evlerinde hiçbir yiyecek kalmamıştı. O gece çocukları Adiy ve Seffâne'yi türlü yollarla oyalayarak uyutmuşlardı. Mâviye, Hâtim'in ne kadar aç olduğunu fark edince kendisi de sessizliğe bürünmüş ve konuşmamıştı ki Hâtim onun uyuduğunu sansın. Ancak Hâtim defalarca "Uyudun mu?" diye seslenmiş, cevap alamayınca susmuştu. O sırada çadırın dışında bir hareket fark etmiş, dışarıya baktığında bir kadının yaklaştığını görmüştü. Kadın, "Ey Ebû Seffâne! Aç çocuklarımdan dolayı geldim sana." deyince Hâtim, "Getir çocuklarını, vallahi onları doyuracağım." demişti. Mâviye bu sözlere hayretle karşılık vermişti: "Ne ile doyuracaksın ey Hâtim? Bizim çocuklarımız bile açlıktan ancak oyalamayla uyuyabildi!" Bunun üzerine Hâtim kalkıp atını kesmiş, büyük bir ateş yakmış, kadına bir bıçak vererek "Pişir, ye ve çocuklarını da doyur!" demişti. Ardından kendi çocuklarını da uyandırmalarını istemişti. Üstelik yemek yalnızca aile bireyleriyle paylaşılmamış; Hâtim, çadır çadır dolaşarak komşuları da davet etmiş, "Ateşe gelin!" diyerek onları da sofraya çağırmıştı. Herkes doyana kadar atın etinden yemiş fakat Hâtim kendi payına hiçbir şey almamış, pelerininin altına bürünüp sessizce bir kenarda oturmuştu. Atın etinden geriye en küçük bir parça bile kalmamıştı. Böylece Hâtim, açlık içinde bile cömertliğinden ödün vermemiş ve fedakârlığıyla adeta destanlaşmıştı.¹³

1.4. Hikmet Kaynaklı Meseller

Hikmet, soyut ve deneyimsel bir ifade olup doğru anlamı hedefler. Genellikle hayat tecrübelerine ya da başkalarının deneyimlerinden alınan derslere dayanır. Hikmetin amacı öğüt ve nasihattir. Bu anlamıyla hikmet, sadece belirli insanlara mahsustur; bunlar, yüksek zekâyâ, derin bir basirete sahip olan kimselerdir. Ayrıca ifade tarzlarının feshat ve belagatiyle öne çıkan kişiler olup genellikle peygamberler, filozoflar, hikmet sahipleri ve şairler gibi şahsiyetlerdir.¹⁴

Mesel ve hikmet arasında hem yapı hem içerik bakımından belirgin farklar vardır. Öncelikle mesel, temelinde teşbih bulunan bir ifadedir. Yani bir durumu açıklamak için başka bir duruma benzetilerek söylenir. Buna karşın hikmet, benzetmeye dayanmaz. Doğrudan doğruya isabetli bir anlamı ifade etmeyi amaçlar ve genellikle soyut tecrübelerden veya hayata dair birikimlerden süzülüp gelen özlü bir sözdür. İkinci olarak mesel üslup bakımından daima kısa ve özlüdür. Buna karşın hikmet, daha uzun ve açıklayıcı bir ifade tarzına sahip olabilir. Üçüncü fark ise maksatla ilgilidir. Meselin amacı genellikle ikna etmek, ispatlamak ya da güçlü bir fikir savunusunda bulunmaktır. Buna karşılık hikmet, dinleyeni uyandırmak, bilgilendirmek ve öğüt vermek gibi daha yönlendirici hedefler taşır. Dördüncü olarak mesel, farklı sosyal ve entelektüel düzeylerden insanlar tarafından söylenebilir; yani halk arasında da kolaylıkla ortaya çıkabilir. Ancak hikmet genellikle filozof, düşünür, bilge gibi yüksek zihinsel donanıma sahip kişilerden sadır olur.¹⁵

Mesel ile hikmet arasında yakın bir ilişki bulunmakta, bazı hikmetli sözler halk arasında yaygınlık kazanarak mesel hâline gelebilmektedir. Özlü, veciz ve derin anlam taşıyan hikmetler, zamanla dilden dile aktarılıp genelleştiklerinde atasözü niteliği kazanır. Ebû Hilâl el-Askerî'nin de belirttiği gibi hikmet yayılırsa mesel olabilir.¹⁶ Bu durum, mesel ile hikmetin zaman zaman örtüştüğünü fakat her meselin hikmet olmadığı gibi her hikmetin de mesel olmadığını gösterir. Bazı meseller doğrudan öğüt ve bilgelik amacıyla söylenmiş hikmetlerin halk arasında kalıplaşmasıyla ortaya çıkmıştır.¹⁷ Söz gelimi *إِنَّ الْكُذُوبَ قَدْ يَضُدُّ* "Çok yalancı kimse bazen doğru söyleyebilir." hikmeti ilk başta bilgece bir gözlem olarak söylenmişken zamanla halk arasında yaygınlık kazanarak mesel hâline gelmiştir.¹⁸

¹³ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/183.

¹⁴ Katamış, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*, 18.

¹⁵ Katamış, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*, 18-19.

¹⁶ Ebû Hilâl el-'Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm - Abdülmeccid Katamış (Beyrut: Dâru'l-Cil, 1988), 1/7.

¹⁷ Ebû Ali, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye ve'l-Asrû'l-Câhili*, 45; Katamış, *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*, 15.

¹⁸ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/17.

1.5. Şiirden Doğan Meseller

Şiirden doğan meseller, Arap edebiyatında önemli bir yere sahip olan ve halkın hafızasında yer etmiş beyitlerin ya da şiirsel ifadelerin, zamanla kalıplaşarak mesel hâline gelmiş biçimleridir. Bu meseller, özellikle anlam yoğunluğu, estetik ifadeleri ve ahenkli yapıları sayesinde halk arasında yayılmış, sıkça tekrarlanmış ve olaydan bağımsız bir şekilde atasözü kimliği kazanmıştır. Sözü edilen meseller, çeşitli biçimlerde meydana gelmektedir. Bunlar arasında bir beytin tamamının meselleşmesi, beytin sadrı (ilk yarısı) ve acüzünün (ikinci yarısı) iki ayrı mesel hâline gelmesi, yalnızca acüz kısmının meselleşmesi, bir beyitte üç veya daha fazla meselin yer alması ya da beytin taşıdığı anlamdan yeni bir meselin türetilmesi gibi farklı durumlar bulunmaktadır.¹⁹ Bu anlamda aşağıdaki Ebü'l-Esved ed-Düelî'ye (öl. 69/688) ait beyit, şiirden doğan mesellere örnek olarak gösterilebilir:

لَا تَنْهَ عَنْ خُلُقِي وَتَأْتِي مِثْلَهُ

عَارٌ عَلَيْكَ إِذَا فَعَلْتَ عَظِيمٌ²⁰

Aynı şeyi yapıyorken bir davranışı yasaklama!

Eğer böyle yaparsan bu ne büyük bir ayıptır.

1.6. Kur'ân ve Hadis Kaynaklı Meseller

Kur'ân-ı Kerîm ve Hz. Peygamber'in hadisleri; sözlü kültürü, ahlaki değerleri ve edebî geleneği şekillendiren temel kaynaklardır. İçeriğinde yer alan bazı veciz, mecazlı veya temsilî ifadeler zamanla halk arasında benimsenmiş, tekrar edile edile mesel hâline gelmiştir.²¹ Söz gelimi العَنْكَبُوتِ مِنْ بَيْتِ الْعَنْكَبُوتِ "Örümceğin evinden daha zayıftır" meseli, مَثَلُ الَّذِينَ اتَّخَذُوا مِنَ اللَّهِ أَوْلِيَاءَ كَمَثَلِ الْعَنْكَبُوتِ اتَّخَذَتْ بَيْتًا وَإِنَّ أَوْهَنَ الْبُيُوتِ لَبَيْتُ الْعَنْكَبُوتِ لَوْ كَانُوا يَعْلَمُونَ "Allah'tan başkasını dost edinenlerin durumu, örümceğin kendine ev edinmesine benzer. Şüphesiz evlerin en zayıfı, örümceğin evidir; keşke bilselerdi" ayetinden türemiştir.²²

Aynı şekilde الدَّالُّ عَلَى الْخَيْرِ كَفَاعِلِهِ "Hayra vesile olan onu yapan gibidir" hadisi de meselleşmiştir. Bir kişiyi iyiliğe yönlendirmenin, bizzat o iyiliği yapmak kadar sevap kazandıracakını ifade eder. Bu hadisin meselleştiğinin en büyük göstergesi hem mesel kitaplarında hem de hadis kaynaklarında yer almasıdır.²³

1.7. Kinaye ve İstılâhî İfadelerden Doğan Meseller

Bu tür meseller, kinaye veya ıstılâhî ifadeler (belirli durumlarda kullanılan deyimleşmiş kalıplar) yoluyla oluşmuş sözlerdir. Başlangıçta sıradan ifadeler gibi görünse de bu sözler zamanla özel anlamlar kazanmış, halk arasında tekrarlanarak kalıplaşmış ve mesel niteliği kazanmıştır.²⁴

Bu anlamda تَرَكْتُهُ عَلَى أُنْقَى مِنَ الرَّاحَةِ "Onu avuç içinden daha temiz hâlde bıraktım" ifadesi hiçbir şey bırakmadan, tam bir yoksulluk içinde terk etmek anlamında kullanılır. Kinayeli fakirlik tanımıdır. Zamanla yaygınlaşmış ve mesel hüviyetini elde etmiştir.²⁵

Meselleşmiş ıstılâhî ifadelerle örnek olarak muhataba yönelik iyi niyet, dostluk ve dua dolu bir karşılama için kullanılan حَيَّاكَ اللَّهُ وَبَيَّاكَ ifadesi gösterilebilir. Bu sözde geçen حَيَّاكَ اللَّهُ ifadesi, üç anlama gelir. Birincisi, "selam"

¹⁹ Ya'kub, *Mevsû'atu'l-emsâli'l-'Arabiyye*, 1/43-44-45; Ebû Ali, *el-Emsâli'l-'Arabiyye ve'l-Asrû'l-Câhili*, 45.

²⁰ Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel ed-Düelî, *Dîvânü Ebî'l-Esved ed-Düelî*, thk. Muhammed Hasan Âl-i Yâsîn (Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998), 404.

²¹ Ya'kub, *Mevsû'atu'l-emsâli'l-'Arabiyye*, 1/35-36-37; Ebû Ali, *el-Emsâli'l-'Arabiyye ve'l-Asrû'l-Câhili*, 45; Katamış, *el-Emsâli'l-'Arabiyye*, 129-168.

²² el-Ankebût 29/41; Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/382.

²³ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/268; Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-Câmi'u'l-kebîr*, thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-garbil-İslâmî, 1996), "Bâbu mâ câe ed-dâllu 'ale'l-hayri kefa'ilih", 14 (No. 2670).

²⁴ Ya'kub, *Mevsû'atu'l-emsâli'l-'Arabiyye*, 1/43.

²⁵ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/121.

anlamında olup “Allah sana selamet versin” şeklinde anlaşılır. İkincisi, “mülk” anlamındadır ve “Allah sana egemenlik versin” manasını taşır. Üçüncüsü ise “beka” anlamıyla “Allah seni uzun ömürle yaşatsın” demektir. *أَضْحَكَ* kısmı ise dil âlimlerince farklı şekillerde yorumlanmıştır. el-Asma‘î’ye (öl. 216/831) göre bu kelime *أَضْحَكَ* yani “Allah seni güldürsün” anlamındadır. Halef el-Ahmer’e (öl. 180/796) göre *أَضْحَكَ* kökünden türeyerek “Allah sana yer versin” manasına gelirken Ebû Abdullah İbnü’l-A‘râbî (öl. 231/846) ise onu “sana yöneldi, seni kastetti” anlamında açıklamıştır. Son olarak Ebû Mâlik (öl. ?) de “yaklaştırmak, ikram etmek” anlamına geldiğini söylemiştir. Dolayısıyla bu ifadenin nezaket ifadesi olmasının yanı sıra Arap dil ve kültürünün dua, hoş karşılama ve iyi dilek içeren çok yönlü bir ifadesi olarak da halk arasında mesel düzeyinde yaygınlaştığı ve yaşamaya devam ettiği söylenebilir. Nitekim bu söz, Mufaddal b. Seleme’nin eserinde ilk ele aldığı mesel olarak karşımıza çıkmaktadır.²⁶

2. Mesel Kaynağı Olarak Câhiliye Dönemi Hutbeleri

Önceki bölümde görüldüğü üzere Arap mesel literatüründe mesellerin kaynakları olay, kıssa, şiir, Kur‘ân, hadis, teşbih, hikmet ve ıstılâhî ifadeler olarak ele alınmıştır. Bu tasnifte Câhiliye dönemi hutbeleri gibi Arap toplumunun güçlü sözlü geleneğini yansıtan önemli bir kaynağa dikkat çekilmemiştir. Bilindiği üzere Câhiliye dönemi, Arap toplumunun sözlü kültürünün en canlı ve etkili dönemlerinden biri olup hitabet sanatı bu kültürel yapının merkezinde yer almıştır. Bu dönemde kabileler arası ilişkilerde, savaşlarda, barış görüşmelerinde, sosyal ve ahlaki meselelerde hutbeler büyük önem taşımıştır. O dönemde hatipler, kabilelerinin sözcüsü olmalarının yanı sıra hikmetli sözlerin, özlü ifadelerin taşıyıcısı ve üreticisidirler. Câhiliye hutbelerinde kullanılan veciz sözlerin bir kısmı, zamanla halk arasında yaygınlaşarak mesel hüviyetine bürünmüştür. Bu hutbeler, içerdiği toplumsal gözlemler, hayat tecrübeleri ve ahlaki uyarılar nedeniyle bir sözlü iletişim aracı olmasının ötesine geçerek Arap mesel literatürünün de önemli bir kaynağı hâline gelmiştir. Bu bölümde, Câhiliye dönemine ait çeşitli hutbelere doğmuş meseller ele alınarak söz konusu hutbelerin mesel üretimindeki kurucu rolü örneklerle ortaya konulacaktır.

2.1. *رُبُّ رَارِعٍ لِنَفْسِهِ حَاصِدٌ سِوَاهُ* “Nice kimse kendisi için eker ama başkası biçer”

İlgili meselin yer aldığı hutbe, Câhiliye dönemi hatiplerinden Âmir b. Zarib el-Advânî’nin (öl. ?), kızı ‘Amra’yı istemeye gelen Sa‘sa‘a b. Mu‘âviye’ye verdiği cevabı ve ardından kavmine yönelik hitabını içermektedir. Âmir, onurlu bir eşle evleneceği için kızını vermeyi uygun görmüş, ardından bu kararını kavmine açıklarken kader, nasip, adalet, rızık ve hayatın çelişkileri üzerine derinlikli sözler sarf etmiştir.²⁷

Bu konuşma sırasında söylediği *رُبُّ رَارِعٍ لِنَفْسِهِ حَاصِدٌ سِوَاهُ* “Nice kimse kendisi için eker ama başkası biçer” sözü, bağlamından anlaşıldığı üzere hayatta her şeyin çabanın karşılığına göre yürümediğini, bazen kişinin emek verdiği şeyden başkasının faydalandığını ifade etmek için söylenmiştir. Bu ifade zamanla halk arasında yaygınlaşmış ve mesel hâline gelmiştir.

Meydânî, eserinde bu sözü İbnü’l-Kelbî’den (öl. 204/819) aktarmış ve meselin ilk kez Âmir b. Zarib el-Advânî tarafından söylendiğini belirtmiştir. Ardından da meselin yer aldığı uzun hutbeyi nakletmiştir.²⁸

Netice olarak bu meselin doğduğu yerin bir hutbe olup ilk kez Câhiliye dönemi hatiplerinden Âmir b. Zarib el-Advânî tarafından söylendiği ifade edilebilir.

²⁶ Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir fi’l-emsâl*, thk. Abdülalim et-Tahâvî (Kahire: Dâru İhyâi’t-Kutubi’l-‘Arabî, 1960), 2-3.

²⁷ Ebû Osmân Amr el-Câhiz, *el-Beyân ve’t-tebyîn* (Beyrut: Dâru ve Mektebetü’l-Hilâl, 2002), 2/51; Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed İbn ‘Abdirabbih, *el-‘İkdu’l-Ferîd* (Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1983), 7/89; Ahmed Zekî Safvet, *Cemheretü Hutabi’l-‘Arab fi ‘Usûri’l-‘Arabiyyeti’z-Zâhire* (Beyrut: el-Mektebetü’l-‘İlmiyye, ts.), 1/20.

²⁸ Meydânî, *Mecma’u’l-emsâl*, 1/313.

2.2. تَرَى الْفَيْثَانَ كَالنَّخْلِ وَمَا يَدْرِيكَ مَا الدَّخْلُ “Gençleri hurma ağaçları gibi görürsün ama içinde ne var bilmezsin”

Bu meselin geçtiği hutbe, Câhiliye dönemine ait kadınlara özgü nadir hutbelerden biri olup bilge bir kadın olan ‘Usma b. Matrûd el-Büceyliyye’nin kız kardeşi Hûd’a hitaben yaptığı bir konuşmayı içerir. Yakışıklı, asil ve zengin yedi genç, Hûd’u istemeye geldiklerinde ‘Usma bu gençlerin sadece dış görünüşlerine bakılarak değerlendirilmemesi gerektiğini vurgulayan kısa ve özlü bir konuşma yapar. Bu konuşma sırasında sarf ettiği veciz söz olan تَرَى الْفَيْثَانَ كَالنَّخْلِ وَمَا يَدْرِيكَ مَا الدَّخْلُ “Gençleri hurma ağaçları gibi görürsün ama içinde ne var bilmezsin.” şeklindeki ifade, dış görünüşün aldatıcılığına ve insanın karakterinin esas olduğuna işaret eden hikmetli bir uyarıdır. Ne var ki kız kardeşi, ‘Usma’nın bu sözünü dikkate almaz ve evliliği kısa süre içerisinde hayal kırıklığıyla sonuçlanır.²⁹ İçerdiği derin anlam, teşbih gücü ve hayat tecrübesi sebebiyle bu söz, halk arasında benimsenmiş ve mesel hâline gelmiştir.

Meydânî, Mufaddal b. Seleme’den aktararak bu meseli ilk söyleyenin ‘Usma b. Matrûd el-Büceyliyye olduğunu belirtmiş ve ardından ilgili hutbeyi serdetmiştir.³⁰ Aynı bilgiler Mufaddal’ın eserinde de bulunmaktadır.³¹ Zemahşerî ise *el-Mustaksâ fi emsâli’l-‘Arab* adlı eserinde bu meseli aynı kişiye nispet etmekle birlikte hutbenin tamamını değil, meselin anlamına ve ibret yönüne odaklanan kısa ve özet bir versiyonunu sunar.³² Öte yandan ‘Askerî, ilgili meseli hutbeye dayandırmadan doğrudan anlam merkezli bir yaklaşımla ele alarak dış görünüşü etkileyici olup karakteri zayıf kimseler hakkında söylendiğini belirtir.³³ Ebû Ubeyd el-Kâsım b. Sellâm’a gelince o söz konusu meseli, dış görünüşü etkileyici ancak özü boş kişiler için kullanılan yaygın bir söz olarak ele alır. Ne var ki meseli ilk söyleyen kişiye ya da meselin geçtiği hutbeye atıfta bulunmaz. Bunun yerine meselin temsil ettiği ahlaki anlam üzerinde durur ve bu tür sözlerin toplumda karakter değerlendirmesinde kullanılan ölçütler hâline geldiğini vurgular.³⁴

Sonuç olarak ilgili meselin Câhiliye dönemi hatiplerinden ‘Usma b. Matrûd el-Büceyliyye’ye ait olduğu ve kız kardeşine yönelik yaptığı konuşmada ortaya çıktığı söylenebilir.

2.3. الْحَامِلُ عَلَى الْكَرَّازِ “Kendi azığını hayvana yükleyip arkasından yürüyen adam”

Meselin yer aldığı hutbe, Câhiliye dönemine ait iki Arap şahsiyet olan Muhâlis b. Muzâhim el-Kelbî ile Kâsır b. Seleme el-Cüzâmî arasında geçen bir düşmanlık üzerine şekillenir. Lahmîlerin son hükümdarı olan Nu‘mân b. Münzir’in huzuruna gelirler ve Kâsır, rakibi Muhâlis’i kötölemek için bir şiir okuyarak ona iftira atar. Öte yandan Muhâlis, kendini savunur ve yöneltilen suçlamalara cevap verir. Sonunda Nu‘mân gerçeği anlar ve ikisini huzurundan çıkarır. Bu esnada Muhâlis, düşmanına sert ve hicivli bir dille seslenerek şu sözü söyler: لَأَنْتَ أَضْيُقُ حَجْرًا مِنْ نَقَازٍ، وَأَقْلُ فَوْىَ مِنَ الْحَامِلِ عَلَى الْكَرَّازِ “Sen Nefâz geçidinden daha dar ve kendi azığını hayvana yükleyip arkasından yürüyen adamdan bile daha güçsüzsün”.³⁵ Bu sözün son kısmı olan الْحَامِلُ عَلَى الْكَرَّازِ “Kendi azığını hayvana yükleyip arkasından yürüyen adam” ifadesi zamanla halk arasında yaygınlaşmış ve mesel hâline gelmiştir.

Meydânî, söz konusu meseli eserinde ele alırken sözün ilk olarak Muhâlis tarafından söylendiğini açıkça belirtir. Meselin doğduğu bağlam olarak Muhâlis ile düşmanı Kâsır arasında geçen ve Nu‘mân b. Münzir’in huzurunda cereyan eden olayı ve ilgili hutbeyi bütünlüklü şekilde aktarır. Hutbenin derleyicisi ilgili sözden sonra فَارْسَلَتْهَا مَثَلًا diye kayıt düşmüştür.³⁶ Daha sonra irsâl-1 mesel olarak terimleşen bu kayıt, söz konusu kavlin

²⁹ Safvet, *Cemheretü Hutabi’l-‘Arab fi ‘Usûri’l-‘Arabiyyeti’z-Zâhire*, 1/103-104-105.

³⁰ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 1/37.

³¹ Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir fi’l-emsâl*, 156-157-158.

³² Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli’l-‘Arab*, 2/26-27.

³³ ‘Askerî, *Cemheretu’l-emsâl*, 1/271-272.

³⁴ İbn Sellâm, *Kitâbü’l-Emsâl*, 130-131.

³⁵ Safvet, *Cemheretü Hutabi’l-‘Arab fi ‘Usûri’l-‘Arabiyyeti’z-Zâhire*, 1/65.

³⁶ Meydânî, *Mecma‘u’l-emsâl*, 1/208.

yalnızca o bağlama mahsus kalmayıp zamanla halk arasında kalıplaşmış, genelleşmiş ve mesel olarak kullanılmaya başlanmış bir söz hâline geldiğini gösterir.³⁷ Tespit edilebildiği kadarıyla söz konusu terimi bu anlamda kullanan ilk kişi Mufaddal ed-Dabbî'dir.³⁸

Zemahşerî ise bu meseli, أَضْعَفُ مِنَ الْحَامِلِ عَلَى الْكَرَّازِ “Kendi azığını hayvana yükleyip arkasından yürüyen adamdan daha zayıf” şeklinde kalıplaştırarak ele alır. Bu kullanım biçimiyle meseli bir kıyaslama ifadesi hâline getirir ve onu en zayıf kişiler için söylenen bir ifadeye dönüştürür. Ayrıca bu meseli, bağlamına değinmeksizin doğrudan anlamı ve kullanım alanı çerçevesinde inceler. Ona göre bu söz, toplumun en zayıf ve işe yaramaz bireyini tanımlamak için kullanılır.³⁹

Sonuç olarak meselin doğrudan Câhiliye dönemine ait bir hutbeden doğduğu ve onu ilk söyleyeninin Muhâlis b. Muzâhim el-Kelbî olduğu ifade edilebilir. Meydânî'nin de açık biçimde ifade ettiği üzere mesel, Nu'mân b. Münzir'in huzurunda irad edilen bir hutbe sırasında sarf edilmiş ve ardından halk arasında kalıplaşarak mesel hâline gelmiştir.

2.4. لَا عِتَابَ عَلَى الْجُنْدِلِ “Kayaya sitem edilmez”

Bu mesel, Yemenli bir kraliçenin kendisiyle evlenmek isteyen taliplerine hitaben yaptığı hutbede yer almaktadır. Yemen'in Sebe bölgesinde hüküm süren bu kraliçenin kendisiyle evlenmek isteyen üç talibinin huzurunda yaptığı bu konuşma, mesellerin doğuşuna sahne olması açısından dikkat çekicidir. Kraliçe, her talipten kendisini tanıtmasını ister ve ardından yaptığı değerlendirmelerde bazı sözleri mesel hâline gelir. İşte bunlardan biri de لَا عِتَابَ عَلَى الْجُنْدِلِ “Kayaya sitem edilmez.” sözü olup kraliçe, kendisini tanıtan Medrik'in sert ve inatçı bir yapıya sahip olduğunu dile getirmesi üzerine bu sözü söyleyerek onun yaratılıştan böyle olduğunu ve şikâyet etmenin yersiz olacağını ifade etmektedir. Sonra bu söz halk arasında yaygınlaşıp mesel hüviyeti kazanmıştır. Anlatıda söz konusu ifadenin zikredilmesinin akabinde فَأَرْسَلْتَهَا مَثَلًا denilerek ilgili sözün mesel hâline geldiği belirtilmiştir.⁴⁰

2.5. لَا يَسْرُكَ غَائِبًا مَنْ لَا يَسْرُكَ شَاهِدًا “Yanında iken seni sevindirmeyen, yokken de seni sevindirmez”

Yukarıdaki Yemen kraliçesinin evlenmesi olayı ile ilgili adaylardan biri olan Dabîs b. Şeres; malını, soyunu ve karakterini överek kendini öne çıkarmaya çalışır. Ne var ki kraliçe, onun söylemindeki yüzeyselliği fark eder ve hem varlığıyla hem yokluğuyla kişiyi memnun edemeyen kimselere dikkat çekmek üzere لَا يَسْرُكَ غَائِبًا مَنْ لَا يَسْرُكَ شَاهِدًا “Yanında iken seni sevindirmeyen, yokken de seni sevindirmez.” sözünü söyler.⁴¹ Bu ifade, özellikle kişinin varlığında gösterdiği etkinin, yokluğunda nasıl anılacağını belirlediğine dair toplumsal bir gözlem niteliği taşıyarak halk arasında mesel hâline gelir. Nitekim Meydânî bu sözün ardından da فَأَرْسَلْتَهَا مَثَلًا diyerek onun da tıpkı diğer veciz ifadeler gibi kalıplaşmış bir mesel olduğunu açıkça belirtir.⁴²

2.6. الْحَيْرُ مُتَّبِعٌ وَالسَّرُّ مَحْدُورٌ “İyilik izlenir, kötülükten sakınılır”

Kraliçenin huzurunda söz alan üçüncü talip Şemmâs b. Abbas; kendisini cömertliği, adaleti ve yumuşak huyluluğu ile tanıtır. Kapısının hem yoksula hem zengine her zaman açık olduğunu vurgular. Kraliçe, bu dengeli ve erdemli yaklaşımı takdir eder ve toplumun değer yargılarını özetleyen evrensel bir ilkeyi dile getirerek bu ifadeyi kullanır.⁴³ Bu söz, sadece Şemmâs'a yönelik bir övgü olarak kalmamış, toplumsal yönelişi ve ahlaki bilinci yansıtan bir mesel olarak kayda geçmiştir. Aynı şekilde Meydânî, bu veciz ifadenin ardından

³⁷ Abdül-Hamid Ömer Ahmed Muhtâr, *Mu'cemu'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsira* (Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2008), 2/887.

³⁸ Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâli'l-'Arab*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Raidi'l-'Arabî, 1981), 48.

³⁹ Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli'l-'Arab*, 1/215, 216.

⁴⁰ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/227-228; Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/25.

⁴¹ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/25.

⁴² Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/227.

⁴³ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/25.

da فَأَرْسَلْتَهَا مَثَلًا kaydını düşerek sözün bağlamında doğduğu hâliyle kalıplaştığını ve halk arasında mesel niteliği kazandığını ifade etmiştir.⁴⁴

2.7. اسْعِ بِجِدِّ أَوْ دَعْ “Ya ciddiyle çalış ya da bırak”

Kraliçe, kendisini söz ve davranışlarıyla en çok etkileyen adayın Şemmâs b. Abbas olduğunu belirttikten sonra ona hitaben hayata dair bir öğüt niteliği taşıyan bu veciz ifadeyi söylemiştir. Bu söz, insanın bir işe başladığında kesinlikle bir amaç gütmesi gerektiğini, eylemlerinde net, kararlı ve sonuç odaklı olmasının lazım geldiğini; aksi takdirde hiçbir sonuç alamayacağı için o işi bırakmasının daha doğru olacağını ifade eder. Kraliçe bu sözüyle Şemmâs'ın gösterdiği azim ve ciddiyeti onaylayarak onu eş olarak seçtiğini bildirmiş ve yarı yolda kalmak yerine tam bir adanmışlıkla hareket eden kişilerin başarıya ulaşacağına dair toplumsal bir kabulü dile getirmiştir. Anlatıcı, bu veciz sözün ardından da فَأَرْسَلْتَهَا مَثَلًا ifadesini kullanarak kraliçenin bu ifadesinin de tıpkı öncekiler gibi zamanla halk arasında mesel hâline geldiğini ve kalıplaşarak yaşadığını kayda geçirmiştir.⁴⁵

2.8. إِنَّ خَيْرًا مِنَ الْخَيْرِ فَاعِلُهُ، وَإِنَّ شَرًّا مِنَ الشَّرِّ فَاعِلُهُ “İyilikten daha hayırlı olan onu yapandır ve kötülükten de daha kötü olan onu yapandır”

Arap hikmet ve hitabet geleneğinin öncülerinden kabul edilen Eksem b. Sayfî, Lahmîlerin hükümdarlarından biri olan ‘Amr b. Hind’e kardeşinin vefatı üzerine irad ettiği teselli hutbesinde, ölüm gerçeğini derin anlam katmanlarıyla işler. Konuşmasında dünya hayatını geçmiş, bugün ve gelecek şeklinde üçe ayırarak ölümün kaçınılmazlığını hatırlatır ve dünün ibret, bugünün gelip geçici bir dost, yarının ise meçhul bir misafir olduğunu belirtir.⁴⁶ Bu güçlü anlatı içinde yer alan الشَّرِّ مِنَ الشَّرِّ فَاعِلُهُ وَ الشَّرِّ مِنَ الشَّرِّ فَاعِلُهُ “İyilikten daha hayırlı olan onu verendir ve kötülükten de daha kötü olan onu yapandır” ifadesi, bu hutbenin en veciz ve kalıplaşmaya en yatkın bölümüdür.

Bu sözün değişmiş ve atasözü hâline gelmiş olan varyantı إِنَّ خَيْرًا مِنَ الْخَيْرِ فَاعِلُهُ، وَإِنَّ شَرًّا مِنَ الشَّرِّ فَاعِلُهُ lafzı, mesel kitaplarında ‘Alkame b. el-Münzir veya Sahr b. ‘Amr gibi şahıslara isnat edilmiştir.⁴⁷ Ne var ki kronolojik ve biyografik veriler birlikte değerlendirildiğinde meselin ilk söyleyeninin Eksem b. Sayfî olması ihtimali daha güçlüdür. Nitekim Sahr b. ‘Amr Câhiliye döneminin sonlarına doğru yaşamış, İslâm'ın doğuşundan hemen önce vefat etmiştir. Ünlü şair el-Hansâ'nın (öl. 24/645) kardeşi olan Sahr, şecaat ve cömertliğiyle meşhur olmakla birlikte daha çok savaşçı kimliği ve şiirleriyle ön plana çıkmakta olup hikmetli söz ve hutbe geleneğiyle doğrudan ilişkilendirilmemektedir.⁴⁸ ‘Alkame b. el-Münzir'in ise Lahmîler'in ileri gelenlerinden olduğu ve VI. yüzyılın ikinci yarısında Nu'mân b. Münzir döneminde yaşamış olabileceği anlaşılmaktadır.⁴⁹ Buna karşılık Eksem b. Sayfî'nin, VI. yüzyılın ilk yarısında yani Câhiliye döneminin erken safhalarında yaşadığı ve 612 yılında vefat ettiği kabul edilmektedir.⁵⁰ Ayrıca Eksem, diğer iki şahıstan farklı olarak hutbe ve hikmetli sözleriyle şöhret bulmuş, sistematik biçimde mesel üretimiyle ilişkilendirilmiştir. Bu durum, söz konusu meselin Eksem'e aidiyetini tarihî, kronolojik ve içerik bakımından daha kuvvetli kılmaktadır.

⁴⁴ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 2/227.

⁴⁵ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/25.

⁴⁶ İbn 'Abdirabbih, *el-'Ikdu'l-Ferîd*, 3/260; Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/37, 38; Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fînûni'l-'edeb* (Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002), 5/167.

⁴⁷ İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 160; Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli'l-'Arab*, 1/412; Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/58.

⁴⁸ Ebû Gays Muhammed Hayruddîn Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrut: Dâru'l-İlmi li'l-Melâyîn, 2002), 3/201.

⁴⁹ Mehmet Ali Kapar, “Lahmîler”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 27/54-55.

⁵⁰ Asri Çubukçu, “Eksem b. Sayfî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/550-551.

2.9. أَعْظَمُ مِنَ الْمُصِيبَةِ سُوءُ الْخَلْفِ “Musibetten daha büyük olan, ondan sonra gelen kötü halefliktir”

Eksem b. Sayfî'nin yukarıda sözü edilen hutbesinde yer alan bu ifade, kardeşinin ölümünden dolayı 'Amr b. Hind'e başsağlığı dilerken kullandığı veciz sözlerden biridir.⁵¹ Ölümün kendisinden çok, ölenin ardından gelecek olan kimselerin başarısızlığının daha büyük bir kayıp olacağını ifade eder.

Meydânî bu meseli، الْخَلْفِ مِنْهَا، سُوءُ الْمَرْزُوقَةِ “Musibetten daha beteri ondan sonra gelen kötü halefliktir” şeklinde kaydetmektedir. Ona göre göre bu söz, bir kişinin ardından gelenin onun yerini dolduramadığı ya da uygunsuz davrandığı durumlar için kullanılır. Bu sözün ilk söyleyenine değinmemekle birlikte Eksem b. Sayfî'nin ilgili hutbesine de yer vermemiştir.⁵² Ne var ki eserine aldığı varyantta geçen الْمَرْزُوقَةِ kelimesini الرُّءُوسِ yani musibet (المُصِيبَةِ) olarak açıklamış olmasının meselin aslına doğrudan işaret ettiği söylenebilir.

Ebû Ubeyd, *Kitâbü'l-Emsâl*'inde musibet anlarında sabrı öğütleyen meselleri “Bâbu's-sabri 'inde'n-nevâzili ve'l-mezârî” başlığı altında toplamış ve bu çerçevede bu meseli Meydânî'nin lafzıyla aktarmıştır. Ebû Ubeyd, ilgili kısımda meselin ilk söyleyeni ve hangi bağlamda ortaya çıktığı hakkında bilgi vermemiştir.⁵³

Askerî ise ilgili meseli diğerlerinden farklı olarak وَأَنَّ شَرًّا مِنَ الْمُصِيبَةِ سُوءُ الْخَلْفِ عَلَيْهَا “Musibetten daha beter olan ondan sonra gelen kötü halefliktir” şeklinde aktarmış, ilk söyleyenine değinmemiş ve Eksem b. Sayfî'nin hutbesine de yer vermemiştir.⁵⁴ Meselin lafzında الْمُصِيبَةِ kelimesinin açıkça geçmesi, ifadenin Eksem'in hutbesinde geçen formuyla olan yakınlığını ortaya koymakta ve sözün ona ait olma ihtimalini güçlendirmektedir.

Sonuç olarak söz konusu meselin, ilk kez Eksem b. Sayfî'nin 'Amr b. Hind'e yönelik teselli hutbesinde dile getirildiği ve bu bağlamda ölüm sonrası ortaya çıkan insanî ve toplumsal zafiyetleri vurgulayan özlü bir söz olarak kayda geçirildiği söylenebilir. Meydânî, Ebû Ubeyd ve Askerî gibi müellifler bu meseli farklı lafızlarla aktarmışlar, onu Eksem'e nispet etmemiş ve bağlam olarak ortaya çıktığı hutbeye yer vermemişlerdir. Bununla birlikte aktardıkları varyantlarda الْمُصِيبَةِ ve الْمَرْزُوقَةِ gibi kelimelerin geçmesi, meselin Eksem'in orijinal ifadesiyle olan bağını açıkça ortaya koymaktadır. Dolayısıyla hem kronolojik olarak en erken örneği teşkil eden kaynak olması hem de bağlamı bilinen tek versiyon olması bakımından bu meselin bir hutbe metninde doğduğu ve ilk söyleyeninin Eksem b. Sayfî olduğu sonucuna ulaşmak mümkündür.

2.10. عَيْرٌ وَتَيْسٌ وَتَيْسٌ وَعَيْرٌ “Bir merkep ve bir teke, bir teke ve bir keçi”

Bu mesel, 'Âmir b. Tufeyl (öl. 11/632) ile 'Alkame b. 'Allâse arasında geçen ve topluluk önünde yapılan münâfere⁵⁵ sırasında sarf edilmiştir. Aralarındaki soy, cömertlik ve kahramanlık rekabeti büyüyünce 'Âmir, rakibini küçümsemek amacıyla bu ifadeyi kullanmıştır. Bu ifadeyle ikisi arasında anlamlı bir fark olmadığını, düşük oranda bir benzerlik bulunduğunu ima etmiştir.⁵⁶ Bu söz, birbirine denk ve değersiz iki taraf arasındaki anlamsız rekabeti küçümsemek amacıyla kullanılır. Burada, iki taraf da soylu görünse de birbiriyle kıyaslandığında farklılık ifade etmeyen bir benzerlik olduğu ima edilmiştir. Hitabet esnasında söylenen bu

⁵¹ İbn 'Abdirabbih, *el-İkdu'l-Ferîd*, 3/260; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*, 5/167; Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyeti'z-Zâhire*, 1/37-38.

⁵² Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/368.

⁵³ İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 161.

⁵⁴ 'Askerî, *Cemheretü'l-emsâl*, 1/353.

⁵⁵ Münâfere, Câhiliye döneminin en çetin söz düellolarından biri olup mutlaka bir hakem nezaretinde ve kaybedenin kazanana yüksek meblağlara (100 ila 1000 deve, altın vb.) ulaşabilen bir ödül ödemesi şartıyla gerçekleştirilen münâzara türlerinden biridir. Münâferenin ana teması; iki tarafın ataları, hasep ve nesep soyluluğu, şeref ve değerlerinin yüceliği konularında birbirine üstünlük iddia etmesidir. Başlangıcı genellikle “Ben insan (nefer) sayısı bakımından senden daha güçlüyüm” ifadesiyle yapılır, tartışma kızıştığında ise ölümlerin sayılmasına kadar varır. Münâferenin karakteristik özelliği, hakem huzurunda yapılır ve secilerle örülmüş, etkileyici bir edebî dil kullanılmasıdır. Kökeni Câhiliye geleneği olan bu durum, Kur'ân-ı Kerîm'de Kehf ve Tekâsür sûrelerinde işaret edilen bir uygulamadır. Daha fazla bilgi için bkz: İsmail Durmuş, “Münâzara”, *TDV İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV İslâm Araştırmaları Merkezi, 2020), 31/576.

⁵⁶ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyeti'z-Zâhire*, 1/41-45.

söz, halk arasında kalıplaşarak mesel hâlini almıştır. Hutbenin derleyicisinin ilgili sözden sonra فَدَّهَبَتْ مَثَلًا kaydını eklemesi de aynı gerçeğe işaret etmektedir.⁵⁷

2.11. حُسْنُ الظَّنِّ وَرِظَةٌ “İyi zanda bulunmak başa bela açar”

Mesel, Câhiliye döneminin önde gelen hatiplerinden Eksem b. Sayfî'nin Kısra huzurunda yaptığı meşhur hutbesinde yer almaktadır. Bu hutbede Eksem, insanlara ve yöneticilere yönelik öğütler içeren birçok veciz sözü art arda sıralamış; her biri kısa, doğrudan ve derin anlamlı ifadelerden oluşan bu sözler arasında söz konusu ifadeye de yer vermiştir.⁵⁸ İnsanların herkesi iyi niyetle değerlendirmesinin bazen kişiyi aldatılmaya, zarara ya da kötü sonuçlara sürükleyebileceğini ifade eden bu söz, mesel hâline gelmiştir.

Meydânî, bu meseli ele aldığı yerde doğrudan açıklamamış ve bu anlam doğrultusunda kullanılan Eksem b. Sayfî'ye nispet ettiği başka bir mesele (الحُرْمُ سُوءِ الظَّنِّ بِالنَّاسِ) “Tedbirli olmak, insanlara karşı kötü zan beslemektir”) yönlendirmiştir. Ne var ki her iki meselin de kaynağını teşkil eden Eksem'in Kısra huzurundaki meşhur hutbesine yer vermemiştir.⁵⁹

Dolayısıyla hem tarihî bağlam hem de içerik bütünlüğü göz önüne alındığında ilgili meselin bir hutbede doğduğu ve ilk söyleyeninin Eksem b. Sayfî olduğu açıkça ortaya konulabilir.

2.12. رَبِّ قَوْلٍ أَنْفَدَ مِنْ صَوْلٍ “Saldırıdan daha etkili nice söz vardır”

Eksem b. Sayfî'nin sözü edilen hutbesinde yer alan mesellerden biri de bu ifadesidir.⁶⁰ Bazen bir sözün, insan üzerinde fiziksel saldırıdan daha etkili ve daha ağır sonuçlar doğurabileceğini vurgulamaktadır. Yapı bakımından kısa ve anlam yönünden güçlü olması sayesinde halk arasında kalıplaşarak mesel hâline gelmiştir.

Meydânî, ilgili meseli رَبِّ قَوْلٍ أَنْفَدَ مِنْ صَوْلٍ “Saldırıdan daha şiddetli nice söz vardır” şeklinde aktarırken Eksem b. Sayfî'ye ait olduğunu belirtmez ve onun Kısra huzurundaki hutbesine de yer vermez.⁶¹

Ebû Ubeyd de eserinde Meydânî'nin aktardığı varyantı aktarır. Mesele “Bâbu hizfi'l-lisân” başlığı altında yer verir ve doğrudan Eksem b. Sayfî'ye nispet eder. Bu sözün, dilini tutamayan kişinin başına açabileceği belalara dikkat çekmek için kullanıldığını belirtir. Meselin yer aldığı Kısra huzurundaki hutbeye doğrudan atıfta bulunmaz.⁶²

Mufaddal b. Seleme ise eserinde birçok meşhur Arap meselini bir araya getirerek bunların tamamının ilk olarak Eksem b. Sayfî tarafından söylendiğini nakleder. Bu kapsamda رَبِّ قَوْلٍ أَنْفَدَ مِنْ صَوْلٍ “Saldırıdan daha etkili nice söz vardır” meseline de değinir ve diğer mesellerle birlikte bu sözün de Eksem'e ait olduğunu açıkça belirtir. Mufaddal, bu mesellerin hangi bağlamda söylendiğini detaylandırmamış olsa da isnadı toplu biçimde Eksem'e dayandırarak onu hikmetli söz söyleyen şahsiyetlerinden biri olarak sunar. Bu yönüyle meselin Eksem'e aidiyetini en açık şekilde ortaya koyan kaynaklardan biridir.⁶³

Sonuç olarak ilgili meselin, ilk olarak Eksem b. Sayfî'nin Kısra huzurunda yaptığı meşhur hutbede söylendiği ifade edilebilir. Meydânî ve Ebû Ubeyd, meseli anlam merkezli şekilde aktarırken onun ortaya çıktığı hutbeye doğrudan atıfta bulunmamışlardır. Öte yandan Ebû Ubeyd, meseli Eksem b. Sayfî'ye nispet etmiştir. Buna ek olarak Mufaddal b. Seleme, bu meseli diğer birçok meselle birlikte açıkça Eksem b. Sayfî'ye isnat eder ve hepsinin ilk kez onun tarafından söylendiğini bildirir. Her ne kadar bağlamsal detaylara girmese de bu toplu

⁵⁷ Ebû'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî el-Kalkaşendî, *Subhu'l-a'sâ fi snâ'ati'l-inşâ'*, thk. Muhammed Hüseyin Şemsüddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987), 1/439.

⁵⁸ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/56.

⁵⁹ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/208-214.

⁶⁰ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/56.

⁶¹ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/290.

⁶² İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 41.

⁶³ Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir fi'l-emsâl*, 265.

isnat, meselin Eksem'e ait olduğunu güçlü biçimde teyit eden en açık kaynaklardan biridir. Dolayısıyla bu meselin de diğerleri gibi Eksem'in Kısra huzurunda irad ettiği hutbede doğduğu ve zamanla hikmetli söz olarak mesel hâline geldiği söylenebilir.

2.13. **حَسْبُكَ مِنْ شَرِّ سَمَاعُهُ** “Bir kötülüğü yalnızca işitmiş olman bile sana yeter”

Eksem b. Sayfî'nin Kısra huzurunda yaptığı meşhur hutbede yer alan mesellerden bir diğeridir.⁶⁴ Bu söz, kötülükle fiilen muhatap olunmasa dahi onu işitmenin kişide keder, tedirginlik veya zarar oluşturabileceğini vurgular.

Meydânî, anlam yönünden Eksem'in hutbesinde geçen aynı lafızla örtüşmesine rağmen bu meseli Eksem'e değil, Ümmü'r-Rebî'e nispet eder ve söz konusu hutbeye de değinmez. Rivayete göre bu söz, oğlunun bir mesele yüzünden düşman kabileden biriyle karşı karşıya kalması üzerine, oğlu adına konuşan annesi Ümmü'r-Rebî tarafından sarf edilmiştir.⁶⁵

Ebû Ubeyd, Askerî ve Zemahşerî de aynı şekilde ilgili meseli Ümmü'r-Rebî'e nispet eder. Meselin geçtiği Eksem b. Sayfî'nin hutbesine değinmez ve bu sözün ona ait olduğunu da belirtmez.⁶⁶

Öte yandan Mufaddal b. Seleme, Eksem b. Sayfî'ye ait birçok Arap meselini bir araya getirdiği yukarıda da değinilen rivayetinde, ilgili sözü de zikreder. Her ne kadar bu rivayette mesellerin hangi bağlamlarda söylendiğine dair bilgi vermemiş olsa da Mufaddal'ın bu isnadı, söz konusu meselin Eksem'e aidiyetini açıkça teyit eden nadir kaynaklardan biri olarak dikkat çeker.⁶⁷

Meselin, kronolojik veriler dikkate alındığında ilk söyleyeni olarak Eksem b. Sayfî'nin kabul edilmesi daha isabetlidir. Zira Eksem, İslâm öncesi dönemin en eski ve meşhur Arap hatiplerinden biri olup Temim kabilesine mensuptur. Hitabeti, hikmetli sözleri ve kabileler arası hakemliğiyle tanınmıştır. Rivayetler onun hicretten önce 612 (veya bazı kaynaklara göre 630) yılında vefat ettiğini belirtmektedir.⁶⁸ Buna karşılık meselin diğer isnadı olan Ümmü'r-Rebî, 7. yüzyılda yaşamış ve meşhur komutan Rebî b. Ziyâd'ın (öl. 53/673) annesidir. Rebî b. Ziyâd, Hz. Ömer devrinden itibaren Menâzir, Sicistan, Horasan, Belh ve Kuhistan'ın fethinde komutanlık yapmış ve 53/673 yılında vefat etmiştir.⁶⁹ Bu kronolojiye göre Ümmü'r-Rebî, Eksem'den yaklaşık bir nesil sonraki bir dönemde yaşamıştır. Dolayısıyla meselin Eksem'den Ümmü'r-Rebî'e geçmiş olması mümkündür fakat tersi kronolojik açıdan mümkün görünmemektedir. Ayrıca söz konusu mesel, Eksem'in Kısra huzurunda irad ettiği meşhur hutbede de açık şekilde yer almakta ve üslubuyla onun hikmetli hitabet tarzını yansıtmaktadır. Buna ek olarak Mufaddal b. Seleme'nin bu sözü diğer mesellerle birlikte açıkça ona isnat etmesi hem tarihî bağlam hem de metinsel uyum açısından Eksem'in bu meselin ilk söyleyeni olduğu tezini güçlendirmektedir. Bütün bu veriler ışığında, meselin ilk söyleyeni olarak Eksem b. Sayfî'nin kabul edilmesi daha güçlü bir ihtimal olarak ortaya çıkmaktadır.

2.14. **يَكْفِيكَ مِنَ الرَّأْدِ مَا بَلَغَكَ الْمَحَلَّ** “Sana menziline ulaştıracak kadar azık yeter”

Bu mesel, aynı şekilde Eksem b. Sayfî'nin Kısra huzurundaki hutbesinde geçen hikmetli sözlerden biridir.⁷⁰ Hayat yolculuğunda insanın ihtiyacını abartmaması, aşırılıktan kaçınması ve hedefe varmak için yeterli olanla yetinmesi gerektiğini öğütlemektedir.

⁶⁴ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/56.

⁶⁵ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/194.

⁶⁶ İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 72; Askerî, *Cemheretu'l-emsâl*, 1/344; Zemahşerî, *el-Müstaksâ fi emsâli'l-'Arab*, 2/62-63.

⁶⁷ Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir fi'l-emsâl*, 265.

⁶⁸ Çubukçu, “Eksem b. Sayfî”, 10/550-551.

⁶⁹ Zekerîya Güler, “Rebî b. Ziyâd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/498.

⁷⁰ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/56.

Meydânî, meseli *مَا بَلَغَكَ الْمَحَلَّ شَرُّكَ مَا بَلَغَكَ الْمَحَلَّ* şeklinde aktarır ve manasını sana gerekli olan azık, seni menziline ulaştırarak kadar olandır şeklinde açıklar. Ne var ki meselin ilk söyleyenine dair herhangi bir bilgi vermez ve meselin yer aldığı Eksem b. Sayfî'nin hutbesine de değinmez.⁷¹

Ebû Ubeyd ise ilgili meseli, *حَسْبُكَ مِنْ غِيٍّ شَيْخٍ وَرِيٍّ* "Zenginlik olarak sana doycak kadar yemek ve susuzluğunu giderecek kadar içmek yeter." gibi kanaat ve itidal ifade eden diğer mesellerle birlikte "Bâbu cûdi'r-raculi bimâ fadula 'an hâcatihî min mâlihî / İnsanın ihtiyacından artan malını cömertçe vermesi bölümü" başlığı altında ele alır. Ne var ki Ebû Ubeyd, bu meselin ilk söyleyenine dair herhangi bir bilgi vermez ve Eksem b. Sayfî'nin hutbesine de değinmez.⁷²

Mufaddal b. Seleme, yukarıda da sözü edilen ilgili rivayetinde bu mesele de yer vermiş ve ilk söyleyeninin Eksem b. Sayfî olduğunu açıkça belirtmiştir.⁷³

Her ne kadar Meydânî ve Ebû Ubeyd gibi müellifler bu meseli tematik bağlamlarda ele almış ve farklı şekillerde açıklamış olsalar da Eksem'e ait meşhur hutbeye veya bu meselin ilk söyleyenine dair açık bir isnatta bulunmamışlardır. Buna karşılık Mufaddal b. Seleme, bu ve benzeri birçok meseli açıkça Eksem b. Sayfî'ye isnat ederek onun Arap mesel literatüründeki kurucu rolünü vurgulamıştır. Dolayısıyla meselin hem hutbede yer alması hem de Mufaddal tarafından doğrudan Eksem'e nispet edilmesi, bu sözün ilk kez Eksem tarafından söylendiğini ve onun hikmetli hutbesinden doğarak mesel hâline geldiğini güçlü biçimde ortaya koymaktadır.

2.15. *إِنَّمَا الْمَرْءُ بِأَصْغَرِيهِ قَلْبِهِ وَلِسَانِهِ* "Kişi iki küçük parçası kalbi ve diliyle -değerlidir-"

Damra b. Damra et-Temîmî, Câhiliye döneminde yaşamış ve zamanın güçlü hükümdarlarından biri olan Nu'mân b. Münzir'in otoritesine uzun süre karşı koymuş, nihayetinde itaat şartıyla onun huzuruna çıkmıştır. Nu'mân, onun çirkin ve sıradan görünümünü küçümseyerek *أَنْ تَرَاهُ بِالْمُعَيَّدِي خَيْرٌ مِنْ أَنْ تَرَاهُ* "Muaydi'yi işitmen görmenden daha hayırlıdır" şeklinde aşağılayıcı bir ifade kullanır. Buna karşılık Damra, bedensel özelliklerin değil, insanın içsel niteliklerinin önemli olduğunu ifade etmek üzere bu sözü söylemiştir ve ilgili ifade zamanla mesel hâline gelmiştir.⁷⁴

Mufaddal ed-Dabbî ve Mufaddal b. Seleme, eserlerinde ilgili meseli *إِنَّمَا يَعِيشُ الرَّجُلُ بِأَصْغَرِيهِ لِسَانِهِ وَقَلْبِهِ* "Kişi iki küçük parçası dili ve kalbiyle yaşar" şeklinde kaydetmişler ve doğrudan Damra'ya nispet etmişlerdir. Bu sözün, Nu'mân'ın huzurunda geçen meşhur hitabette söylendiğini ayrıntılı biçimde aktarmışlardır. Bu sözü mesel olarak niteleyip *فَذَهَبَ قَوْلُهُ مَثَلًا* diyerek halk arasında kalıplaştığını da belirtmişlerdir. Ayrıca Nu'mân'ın, onun akli ve hitabetine hayran kalıp babasıyla aynı adı taşımasını emrederek onu Damra b. Damra ismiyle anmaya başladığına da değinmişlerdir.⁷⁵

Ebû Ubeyd de benzer olarak meseli doğrudan Damra'ya nispet eder ve bu sözün ilk ortaya çıktığı Nu'mân b. Münzir'in huzurundaki hutbeyi ayrıntılarıyla aktarır. Ardından *فَذَهَبَتْ أَيْضًا مَثَلًا* ifadesiyle bu sözün halk arasında mesel olarak yaygınlaştığını belirtir.⁷⁶

Görüldüğü üzere Mufaddal ed-Dabbî, Mufaddal b. Seleme ve Ebû Ubeyd bu meseli doğrudan Damra'ya nispet etmiş ve sözün söylendiği hutbeyi ayrıntılarıyla aktararak tarihi bağlamı netleştirmiştir. Ayrıca bu kaynaklar, meselin halk arasında kalıplaştığını ve mesel hâline geldiğini açıkça belirtmişlerdir. Buradan hareketle bu sözün bir hutbeden kaynaklandığı ve ilk kez Damra b. Damra tarafından söylendiği ifade edilebilir.

⁷¹ Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, 1/362.

⁷² İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 167-168.

⁷³ Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir fi'l-emsâl*, 265.

⁷⁴ Safvet, *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*, 1/66-67.

⁷⁵ Mufaddal ed-Dabbî, *Emsâlü'l-'Arab*, thk. İhsan Abbâs (Beyrut: Dâru'r-Raidi'l-'Arabî, 1981), 55; Mufaddal b. Seleme, *el-Fâhir fi'l-emsâl*, 65-66-67-68.

⁷⁶ İbn Sellâm, *Kitâbü'l-Emsâl*, 98.

SONUÇ

Arap mesel kaynaklarına dair yapılan birçok çalışma, mesellerin olaylar, hikmetli sözler, teşbihler, kıssalar, şiirler, Kur'ân ve hadisler, kinaye ve ıstılâhî ifadeler gibi çeşitli kaynaklardan doğduğunu ortaya koymuştur. Ancak şimdiye kadar bu kaynaklar arasında Câhiliye dönemi hutbeleri ayrı ve sistematik bir kaynak kategorisi olarak çoğu zaman göz ardı edilmiştir. Bu çalışma, söz konusu eksikliği gidermeyi ve Câhiliye hutbelerinin mesel üretimindeki özgün yerini ortaya koymayı amaçlamıştır. Araştırma sonucunda toplam 15 meselin bu hutbelere doğduğu ortaya konulmuş ve mesellerin doğrudan olay ve hitabet ortamında üretildiği gösterilmiştir.

İnceleme neticesinde anlaşılmıştır ki Câhiliye dönemi hutbeleri, ortaya çıktıkları dönemin siyasi, sosyal ve ahlaki meselelerini ele almanın yanı sıra Arap toplumunun ortak hafızasında kalıplaşarak mesel formuna dönüşen veciz sözlerin de kaynağını teşkil etmektedir. Bu hutbelerde yer alan bu sözler, söyleyeninin hitap gücünü ve toplumun ortak değer yargılarını yansıtan ifadeler olarak geniş kitleler arasında yaygınlık kazanmıştır.

Bu bulgular ışığında sadece Câhiliye dönemi değil, farklı tarihî dönemlerdeki hutbeler de mesel araştırmaları açısından önemli bir kaynak alanı oluşturmaktadır. Özellikle Sadrü'l-İslâm dönemi hutbeleri incelenerek bu dönemdeki hatiplerin söylemlerinden doğan İslâmî mesellerin de sistematik biçimde tespit edilmesi mümkündür. Ayrıca Emevî, Abbasî gibi sonraki dönem hutbeleri üzerine yapılacak çalışmalarla, o dönemlerde ortaya çıkan ve müvelled meseller olarak nitelendirilebilecek yeni mesel formlarının da izleri sürülebilir.

Kaynakça/References

- Ahmed Muhtâr, Abdü'l-Hamid Ömer. *Mu'cemu'l-lugati'l-'Arabiyyeti'l-mu'âsıra*. 4 Cilt. Kahire: Âlemu'l-Kutub, 2008.
- Askerî, Ebû Hilâl. *Cemheretu'l-emsâl*. thk. Muhammed Ebû'l-Fadl İbrâhîm - Abdülmecid Katamış. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Cîl, 2. Basım, 1988.
- Beyyâkî, Âdil Câsim. *Şi'ru Kays b. Züheyr*. Necef: Matba'atü'l-Âdâb fi'n-Necefi'l-Eşref, 1972.
- Câhiz, Ebû Osmân Amr. *el-Beyân ve't-tebyîn*. 3 Cilt. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 2002.
- Çubukçu, Asri. "Eksem b. Sayfî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/550-551. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Dabbî, Mufaddal. *Emsâlü'l-'Arab*. thk. İhsan Abbâs. Beyrut: Dâru'r-Raidi'l-'Arabî, 1981.
- Durmuş, İsmail. "Mesel". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 29/293-297. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Durmuş, İsmail. "Münâzara". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 31/576-577. Ankara: TDV Yayınları, 2020.
- Düelî, Ebü'l-Esved Zâlim b. Amr b. Süfyân b. Cendel. *Dîvânü Ebi'l-Esved ed-Düelî*. thk. Muhammed Hasan Âli Yâsîn. Beyrut: Dâru ve Mektebetü'l-Hilâl, 1998.
- Ebû Ali, Muhammed Tefkîk. *el-Emsâlü'l-'Arabiyye ve'l-Asrû'l-Câhilî*. Beyrut: Dâru'n-Nefâis, 1988.
- Fârâbî, İshak b. İbrâhîm. *Divânü'l-edeb*. thk. Muhammed Muhtâr Ömer. 4 Cilt. Müessesetü Dâri's-Şa'b li's-Sahâfe ve't-Tibâ'a ve'n-Neşr, 2003.
- Güler, Zekeriya. "Reb' b. Ziyâd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/498. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Güncel Türkçe Sözlük*. Erişim 15 Kasım 2025. <http://sozluk.gov.tr>
- İbn 'Abdirabbih, Ebû Ömer Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed. *el-'İkdu'l-Ferîd*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1983.
- İbn Sellâm, Ebû Ubeyd el-Kâsım. *Kitâbü'l-Emsâl*. thk. Abdülmecid Katamış. Şam: Dâru'l-Me'mûn li't-Türâs, 1980.
- İsfahânî, Râgıp. *el-Müfredât fi garîbi'l-Kur'ân*. thk. Safvan Adnan ed-Dâvudî. Şam: Dâru'l-Kalem, 1992.
- Kalkaşendî, Ebü'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Alî. *Subhu'l-a'sâ fi smâ'ati'l-inşâ'*. thk. Muhammed Hüseyin Semsüddîn. 14 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1987.
- Merzûkî, Ebû Ali. *Şerhu Dîvânî'l-Hamâse*, thk. Garîd eş-Şeyh. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2003.
- Kapar, Mehmet Ali. "Lahmîler". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/54-55. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Katamış, Abdülmecid. *el-Emsâlü'l-'Arabiyye*. 1 Cilt. Şam: Dâru'l-Fikr, 1988.
- Meydânî, Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 2004.
- Mufaddal b. Seleme. *el-Fâhir fi'l-emsâl*. thk. Abdülalim et-Tahâvî. Kahire: Dâru İhyâi't-Kutubi'l-'Arabî, 1960.
- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb. *Nihâyetü'l-ereb fi fünûni'l-edeb*. 33 Cilt. Kahire: Dâru'l-Kutub ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 2002.
- Safvet, Ahmed Zekî. *Cemheretü Hutabi'l-'Arab fi 'Usûri'l-'Arabiyyeti'z-Zâhire*. 3 Cilt. Beyrut: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.
- Tehânevî, Muhammed A'lâ b. Alî b. Muhammed Hâmid. *Keşşâfu istilâhâti'l-fünûn ve'l-'ulûm*. thk. Ali Duhruc. 2 Cilt. Beyrut: Mektebetü Lübnan Nâşirûn, 1996.

Ya‘kub, Emîl Bedî‘. *Mevsû‘atu’l-emsâli’l-‘Arabiyye*. 7 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Cîl, 1995.

Zemahşerî, Ebü’l-Kasım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Müstaksâ fî emsâli’l-‘Arab*. 2 Cilt. Beyrut: Dâru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, 1987.

Ziriklî, Ebû Gays Muhammed Hayruddîn. *el-A‘lâm*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru’l-İlmi li’l-Melâyîn, 15. Basım, 2002.